

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.6.9>

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗАБОРОНИ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Плотніков Олексій Вікторович,

кандидат юридичних наук,
старший юрист громадської організації «Десяте квітня»



У статті розглядається становлення та розвиток міжнародно-правового режиму заборони хімічної зброї. Наголошується на неефективності Женевського протоколу 1925 року як історично першого документу про заборону хімічної зброї. Виявляються підстави для формування міжнародно-правового режиму заборони хімічної зброї в другій половині ХХ століття. Наголошується на усвідомленні державами необхідності заборони хімічної зброї у зв'язку з практичною неможливістю її застосування. Вказується на зменшення інтересу до хімічної зброї та низьку ймовірність її застосування як на передумови її остаточної заборони. Водночас підкреслюється, що відбувалося застосування хімічної зброї в локальних конфліктах, що зробило її заборону актуальною.

Зауважується, що в період Холодної війни не було укладено нових договорів щодо хімічної зброї, що пояснювалося практичною неможливістю досягнення відповідних домовленостей. Водночас спостерігався загальний рух за заборону хімічної зброї, що знайшов своє відображення, зокрема, в резолюціях Генеральної асамблеї ООН, діяльності міжурядових та неурядових організацій, таких як МКЧХ. Розроблені останнім часом проекти відіграли значну роль в подальшому обмеженні чи забороні певних видів зброї, в тому числі хімічної. Водночас робота міжнародних конференцій з заборони хімічної зброї змогла зрушити з мертвої точки лише наприкінці 1980-х років з закінченням Холодної війни.

Розглядається переговорний процес, що призвів до ухвалення Конвенції про хімічну зброю 1993 року, що передбачила численні зобов'язання відносно хімічної зброї. Зокрема, ці зобов'язання стосувалися незастосування, нерозповсюдження та знищення наявних запасів хімічної зброї. Підкреслюється, що зобов'язання щодо знищення хімічної зброї стосувалися не тільки держав, але й окремих внутрішньодержавних акторів, зокрема хімічних підприємств. Розглядаються гарантії безпеки, що були створені для держав-учасниць Конвенції, в тому числі у випадку нападу із застосуванням хімічної зброї. Робиться висновок, що Конвенція 1993 року створила всеохопний міжнародно-правовий режим заборони хімічної зброї.

Ключові слова: обмеження озброєнь, хімічна зброя, заборона хімічної зброї, Конвенція про хімічну зброю, хімічні засоби боротьби з заворушеннями.

Plotnikov Oleksii. The formation of the legal regime of prohibition of nuclear weapons in international law

The article examines the formation and development of the international legal regime for the prohibition of chemical weapons. It emphasizes the ineffectiveness of the Geneva Protocol of 1925 as the historically first document on the prohibition of chemical weapons, and reveals the grounds for the formation of an international legal regime for the prohibition of chemical weapons in the second half of the twentieth century. It emphasizes the awareness of states of the need to prohibit chemical weapons due to the practical impossibility of their use. It points to the decline in interest in chemical weapons and the low probability of their use as prerequisites for their final prohibition. At the same time, it is emphasized that there were cases of the use of chemical weapons in local conflicts, which made their prohibition relevant.

It is noted that during the Cold War, no new treaties on chemical weapons were concluded, which was explained by the practical impossibility of reaching relevant agreements. At the same time, there was a general movement for the prohibition of chemical weapons, which was reflected,

in particular, in the resolutions of the UN General Assembly, the activities of intergovernmental and non-governmental organizations, such as the ICRC. The projects developed by the latter played a significant role in the further restriction or prohibition of certain types of weapons, including chemical weapons. At the same time, the work of international conferences on the prohibition of chemical weapons was able to move from a dead end only in the late 1980s with the end of the Cold War.

The negotiation process that led to the adoption of the Chemical Weapons Convention of 1993, which provided for numerous obligations regarding chemical weapons, is considered. In particular, these obligations concerned the non-use, non-proliferation and destruction of existing stockpiles of chemical weapons. It is emphasized that the obligations regarding the destruction of chemical weapons concerned not only states, but also individual intra-state actors, in particular chemical enterprises. The article examines the security guarantees that have been created for States Parties to the Convention, including in the event of an attack using chemical weapons. It concludes that the 1993 Convention has created a comprehensive international legal regime prohibiting chemical weapons.

Key words: *arms control, chemical weapons, chemical weapons ban, Chemical Weapons Convention, riot control agents.*

Історично першою зброєю масового ураження, щодо якої виник режим міжнародно-правового регулювання, стала хімічна зброя. Її правовий режим до Другої світової війни практично не відділявся від правового режиму, що обмежував застосування звичайної зброї, і вона розглядалася поряд з такими видами зброї, як експансивні кулі чи підводні човни. Однак після Другої світової війни можна однозначно говорити про відділення зброї масового ураження від звичайної зброї та цілком новий характер її заборон в міжнародному праві. Що стосується зброї масового ураження, то йдеться про три таких взаємопов'язаних компоненти: нерозповсюдження, контроль та знищення [1, с. 2]. Ці компоненти виникають лише після Другої світової війни. Саме розподіл на ці компоненти змушує нас розглядати зброю масового ураження окремо від розвитку правового регулювання звичайної зброї, яке не передбачає наявності трьох вищевказаних компонентів.

Женевський протокол 1925 року не зміг повністю запобігти застосуванню хімічної зброї. Наприклад, той факт, що і Італія й Ефіопія були учасницями Протоколу, не завадив застосуванню Італією хімічної зброї під час Італо-ефіопської війни 1935–1936 років [2, с. 81]. Хімічна зброя застосовувалася Японією під час війни з Китаєм 1937–1945 років [3, с. 147]. У період між двома світовими війнами продовжувалися розробки нових видів хімічної зброї, що ніяк не заборонялися Протоколом, внаслідок чого з'явилися нові

отруйні гази, значно сильніші за дією, ніж ті, що застосовувалися в часи Першої світової війни [4, с. 621].

Усі основні учасники Другої світової війни володіли суттєвими запасами хімічної зброї, однак фактично вони майже не застосовувалися в бойових діях. Для цього можна виділити декілька причин. По-перше, держави все ж продемонстрували прагнення до дотримання Женевського протоколу. Велика Британія та Франція випустили відповідну декларацію 3 вересня 1939 року, а нацистська Німеччина – 9 вересня 1939 року. Аналогічну декларацію зробили у США [4, с. 622]. По-друге, можна виділити причини військового характеру та побоювання симетричної відповіді з боку противника в разі застосування хімічної зброї [5, с. 112]. Цим можна пояснити, чому всі учасники Другої світової війни відносно добросовісно дотримувалися заборони хімічної зброї, на відміну від інших зобов'язань, наприклад тих, що стосуються цивільного населення, поранених та військовополонених.

Після Другої світової війни інтерес великих держав до хімічної зброї зменшився через розвиток ядерної зброї. Більшу увагу хімічній зброї приділяли держави, що не володіли ядерною зброєю, особливо після того, як був досягнутий паритет ядерної потуги між великими державами і велика війна між ними зробилася малоймовірною. Попри твердження про застосування хімічної зброї в локальних конфліктах після 1945 року [6, с. 61], відповідні обвинувачення так і не були доведені незалежними

міжнародними органами, і жодна держава не визнала застосування хімічної зброї.

У діяльності ООН неодноразово підкреслювалася важливість повної заборони хімічної зброї. Так, у резолюції Генеральної асамблеї ООН № 2603 від 16 грудня 1969 року підкреслювалося, що застосування будь-яких хімічних агентів для цілей війни суперечить вимогам міжнародного права, виражених в Женевському протоколі 1925 року [7].

Тим не менш, про повну відмову від хімічної зброї під час Холодної війни говорити не доводиться. Хімічні сполуки, що не мали негайного негативного впливу на організм людини, але мали віддалений несприятливий вплив, використовувалися під час збройних конфліктів, найбільш відомим прикладом чого є застосування хімічних реагентів США у В'єтнамі, яке мало тяжкі наслідки, зокрема отруєння до двох мільйонів людей небезпечними хімічними сполуками, причому як в'єтнамців, так і американців. Застосування таких речовин призвело до псування полів та недоїдання серед місцевого населення, а також вплинуло на репродуктивне здоров'я місцевих мешканців [8, с. 219]. Є відомості про використання хімічної зброї і урядом Північного В'єтнаму (за підтримки уряду СРСР) на території Лаоса [9, с. 48].

Крім цього, повноцінна хімічна зброя застосовувалася окремими державами в локальних конфліктах. Найбільш відомий приклад – застосування її Іраком проти Ірану у війні 1980–1988 років [10, с. 131]. У зв'язку з постійними обвинуваченнями Іраку з боку Ірану в застосуванні хімічної зброї та отриманням відомостей про лікування осіб, що постраждали від застосування хімічної зброї, Генеральний секретар ООН утворив комісію для перевірки цієї інформації, яка дійшла висновку про наявність підстав вважати доведеним застосування Іраком боєприпасів, споряджених отруйними газами, зокрема іпритом [11].

У період Холодної війни не було укладено жодних нових міжнародних угод щодо хімічної зброї. Однак це не означає повної відсутності зусиль з контролю над такою зброєю. Більшість таких зусиль здійснювалися в рамках ООН та МКЧХ. Так, Резолюцією 2454В 1966 року Генеральна Асамблея закликала до загального роззброєння,

особливо щодо позбавлення хімічної зброї в дусі протоколу 1925 року [12]. Цей заклик був повторений Резолюцією 2454А від 20 грудня 1968 року [13]. Резолюцією 2603 від 16 грудня 1969 року Генеральна асамблея нагадала, що більшість держав приєдналася до Женевського протоколу 1925 року та проголосила, що застосування в міжнародних збройних конфліктах хімічної зброї «суперечить загально-визнаним нормам міжнародного права», як вони виражені в Протоколі 1925 року [14]. Цими резолюціями на рівні Генеральної Асамблеї ООН підкреслювалося існування універсальної заборони хімічної зброї, а ті держави, що не приєдналися до Протоколу, були закликані зробити це.

Можна згадати також доповідь групи експертів, що була створена на запит Генерального Секретаря в 1969 році, щодо наслідків можливого застосування хімічної зброї. Цією доповіддю було вказано на абсолютно непередбачувані наслідки масштабного застосування хімічної зброї в збройному конфлікті, однак очевидним виглядало те, що таке масове застосування вплинуло б на структуру суспільства та навколишнього середовища [15].

Окрім ООН, активну роботу щодо укріплення міжнародно-правових заборон хімічної зброї проводив МКЧХ. У 1956 році він представив Проект правил з обмеження небезпек для громадянського суспільства під час війни. Відповідно до статті 14 Проекту пропонувалося заборонити «зброю, чий шкідливий вплив походить від поширення <...> хімічних чи інших агентів, міг поширитися в непередбачуваному ступені або без контролю тих, хто використовує їх, таким чином ставлячи під загрозу цивільне населення» [16]. У коментарі до Проекту зазначалося, що «хімічна зброя природно повинна розглядатися як така, що означає задушливі гази чи інші токсичні субстанції, що є небезпечними для людини <...> Навіть для тих країн, що не пов'язані Женевським протоколом, ймовірно, через деякі тлумачення слова «газ», норма, що коментується, тим не менш, представляє собою корисне обмеження з точки зору цивільного населення і таких технік війни» [16].

Пропозиція Проекту на рівні МКЧХ вказувала на потребу в укладанні міжнародної угоди, що усунула б недосконалість

наявних норм у сфері заборони хімічної зброї. У цей період очевидно стала потреба розділити між собою заборону хімічної та біологічної зброї, що розглядалися як категорії одного порядку за Протоколом 1925 року. Відповідна пропозиція вперше надійшла з боку Великої Британії в 1965 році під час Вісімнадцятого засідання Комітету з роззброєння в Женеві. Комітет погодився з таким розподілом та продовжив консультації переважно щодо можливості заборони хімічної зброї [17].

У наступні роки відбувалися консультації щодо хімічного роззброєння, які, зрештою, переросли в конференцію. Відповідні переговори велися з 1968 року. Наприкінці 1970-х до переговорів додалися двосторонні переговори між СРСР та США щодо обмеженої угоди про заборону найбільш небезпечних (летальних) видів хімічної зброї, таких як нервово-паралітичні гази. Однак такі двосторонні переговори ні до чого не призвели, зокрема через новий виток гонитви озброєнь на початку 1980-х років, який призвів до прискорення, в тому числі, програм розробки хімічної зброї [18, с. 18]. Водночас багатосторонні переговори нарешті зрушили з мертвої точки і розпочалася робота над можливою структурою майбутнього договору про глобальну заборону хімічної зброї.

Політичне та військове середовище вплинуло на концепції, що знайшли своє відображення у майбутній конвенції. З одного боку, сторони під час переговорів прагнули викарбувати правовий інструмент, що створив би надійні гарантії того, що глобальна заборона набуття та володіння хімічною зброєю та її знищення фактично могли б вирішити питання величезних запасів, які були накоплені в Радянському Союзі та США. Це означало, що існувала потреба в розробці засобів перевірки та контролю у такий спосіб, аби вони могли подолати побоювання неповних повідомлень та спроб уникнути виконання зобов'язань за конвенцією. Також існувала проблема можливості розробки нових типів зброї, що не були відомі громадськості [19]. Існувала також проблема речовин, що могли застосовуватися як у військових, так і в мирних цілях, що зумовлювало необхідність включення до Конвенції визначення не

тільки безпосередньо хімічної зброї, але й прекурсорів до неї. Це викликало розширення визначення хімічної зброї. Крім того, делегації висловлювали бажання обмежити процес роззброєння терміном у 10 років та добитися постійної перевірки потужностей з виробництва, зберігання та знищення хімічної зброї, а також включення довготривалих інспекцій до структури Конвенції [18].

Переговори тривали водночас із розвитком нових видів хімічної зброї (наприклад, третього покоління нервово-паралітичних газів, що мають нелетальну дію). Надходили повідомлення про застосування хімічної зброї в деяких частинах Азії та Африки, і це збігалось з наростанням занепокоєння щодо можливості набуття хімічної зброї новими країнами, що раніше не володіли нею. Зокрема, учасники переговорів не могли не зважати на використання хімічної зброї під час Ірано-іракської війни. Це створювало додатковий тиск на делегацій щодо прискорення розробки всеохопного документу про заборону хімічної зброї, а також гнучких та ефективних механізмів з розслідування порушень, що могли б бути пристосовані до обставин, що змінювалися. Нарешті, під час переговорів слід було зважати на баланс між бажанням контролювати та стримувати поширення зброї чи можливим зловживанням хімічною промисловістю та мирним використанням хімічної промисловості. Хоча представники промисловості і підтримували розробку договору, вони наполягали на його розумності в ставленні до інтересів цієї промисловості. Крім того, існувало бажання забезпечити можливість для країн, що розвиваються, легше отримувати доступ до хімічних матеріалів, обладнання та технологій для підтримки їхнього економічного та технологічного розвитку за умови, що це не призведе до порушення зобов'язань про заборону поширення хімічної зброї [19, с. 19].

У 1993 році було підписано Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення [20] – перший міжнародний договір, яким була повністю врегульована заборона хімічної зброї. Двадцятип'ятирічний процес, що призвів до її підписання, був непростим і вклю-

чав у себе як двосторонні (США та СРСР), так і багатосторонні переговори. Результатом стала Конвенція, що детально врегулювала права й обов'язки сторін. Вона складається з Преамбули, 24 статей та 3 додатків. Крім того, права і обов'язки сторін передбачені в рамках численних імплементаційних заходів як на національному, так і на міжнародному рівні. Конвенція передбачає зобов'язання щодо самої хімічної зброї, потужностей з виробництва хімічної зброї, а також щодо старої (виготовленої до 1925 року) та залишеної хімічної зброї, зобов'язання щодо діяльності, яка не заборонена за Конвенцією, право на захист від хімічної зброї.

На відміну від Декларації 1899 року та Протоколу 1925 року, що встановлювали зобов'язання для держав, які полягали виключно в утриманні від застосування хімічної зброї, Конвенція 1993 року містить значно ширший перелік зобов'язань, зокрема такі, що встановлюють режим міжнародного контролю над її дотриманням. Так, відповідно до статті III Конвенції не пізніше 30 днів після набуття чинності Конвенцією держави зобов'язалися подати декларацію стосовно хімічної зброї, старої хімічної зброї та покинутої хімічної зброї. Подання такої декларації дозволяє здійснювати оцінку та контроль наявних запасів хімічної зброї та сприяє зростанню довіри між державами-учасницями.

Сторони прийняли на себе зобов'язання не розробляти, не виробляти, не набувати в інший спосіб, не володіти та не передавати будь-кому хімічної зброї прямо чи опосередковано. Ця заборона спрямована на запобігання зростанню наявних запасів хімічної зброї. Конвенція встановила абсолютну заборону застосування хімічної зброї – зобов'язання, щодо якого заборонялося робити застереження. Також був встановлений обов'язок знищити наявні запаси хімічної зброї, який не встановлювався раніше жодним відповідним договором. На відміну від інших зобов'язань держав-учасниць, це зобов'язання стосується лише тих держав, що володіють хімічною зброєю.

Відповідно до наведеного у додатку до Конвенції визначення, «знищення хімічної зброї означає процес по суті незворотного перетворення хімікатів у стан, непридатний для виробництва хімічної зброї, який

незворотно робить непридатними для використання боєприпаси та інші пристрої» [20]. Встановлюються строки для знищення наявних запасів хімічної зброї.

Що стосується потужностей з виробництва хімічної зброї, то держави-учасниці зобов'язалися шляхом укладення декларацій надавати одна одній відповідну інформацію та дозволити відвідування інспекторами для перевірки наданої інформації. Якщо держава володіє потужностями з виробництва хімічної зброї, вона може позбавитися від таких потужностей шляхом знищення, перетворення їх на потужності для діяльності, що не заборонені Конвенцією, перетворення їх на потужності зі знищення хімічної зброї [21, с. 27].

Державам дозволялося зберігати певні хімікати, що могли б розглядатися як хімічна зброя, для дозволених цілей, зокрема промислових, сільськогосподарських, медичних, фармакологічних та спрямованих на підтримання правопорядку. Це, зокрема, стосується хімічних засобів боротьби з заворушеннями. Однак Конвенція покладає на держави низку кількісних та якісних обмежень щодо виробництва та передачі деяких хімікатів. Також держави зобов'язалися надавати інформацію про таку діяльність і потужності, де вона здійснюється, та дозволяти перевірку відповідної інформації на місці.

Конвенція про хімічну зброю створила гарантії безпеки для сторін. Ця безпека полягає в забороні державам-учасницям застосовувати хімічну зброю за будь-яких обставин. Водночас Конвенція визнає існування небезпеки нападу на державу-учасницю Конвенції із застосуванням хімічної зброї або погрози хімічною зброєю. Для таких випадків у статті X Конвенції передбачається захист держави-учасниці та гарантії її безпеки, зокрема, шляхом надання обладнання та матеріалів, необхідних для захисту від хімічної зброї.

Прикметно, що Конвенція про хімічну зброю вторгається у сферу діяльності хімічних підприємств держав-учасниць. На хімічну промисловість покладаються різноманітні зобов'язання, наприклад обмеження передачі певних видів хімічних матеріалів, передача даних щодо такої передачі та дозволи на проведення інспекцій на місцях. З метою запобігання

негативному впливу таких заходів на розвиток хімічної промисловості останній надається низка гарантій.

Конвенцією передбачені заходи з імплементації на національному та міжнародному рівнях. Положення щодо імплементації на національному рівні містяться у статті VII Конвенції. Це положення загального характеру, що мають застосовуватися з урахуванням обставин, які існують у різних державах. Створення єдиної моделі було недоцільним, оскільки визнавалося, що лише держава здатна належним чином оцінювати наявні всередині неї обставини з метою належного застосування Конвенції [20].

Зобов'язання держав щодо імплементації Конвенції про хімічну зброю можна поділити на дві групи: ухвалення відповідного законодавства та створення національного органу. Держави приймають численні зобов'язання за Конвенцією щодо своїх громадян та зареєстрованих на їх території чи за їхнім законодавством юридичних осіб та з метою забезпечення дотримання своїх зобов'язань, зокрема і шляхом гармонізації своїх кримінальних

та адміністративних законодавств. Національний орган відповідає за ефективні відносини з міжнародною організацією, що утворюється відповідно до Конвенції, а також з іншими державами-учасницями. Державам надавалася повна свобода розсуду щодо назви, характеру та структури національного органу залежно від таких обставин, як те, чи володіє держава хімічною зброєю, чи володіє вона потужностями для виробництва хімічної зброї, а також характеристик своєї хімічної промисловості [23].

Висновки. Конвенція про хімічну зброю 1993 року створила всеохопний правовий режим заборони хімічної зброї. Вона набула універсального характеру через її визнання майже всіма державами світу, в тому числі тими державами, що володіли хімічною зброєю. Водночас вона породила низку проблем, пов'язаних з контролем хімічного роззброєння. У Конвенції був створений жорсткий регулятивний та контрольний підхід до цього питання, подібний до того, що був створений більш ранньою Конвенцією про бактеріологічну (біологічну) зброю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Thakur R. Introduction: Chemical weapons and the challenge of weapons of mass destruction. *The Chemical Weapons Convention: Implementation, challenges and opportunities*. R. Thakur, E. Haru (eds.). Tokyo : United Nations University, 2006. P. 1–15.
2. Baudendistel R. Force versus law: the International Committee of the Red Cross and chemical warfare in the Italo-Ethiopian war of 1935–1936. *International Review of the Red Cross*. 1998. No 322. P. 81–97.
3. The Problem of Chemical and Biological Warfare, Vol. I, The Rise of CB Weapons. Stockholm : Stockholm Peace Research Institute, 1971. 393 p.
4. Raicevic N. The History of Prohibition of the Use of Chemical Weapons in International Humanitarian Law. *Facta Universitatis. Series "Law and Politics"*. 2001. Vol. 1. No. 5. P. 613–631.
5. McFarland S.L. Preparing for What Never Came: Chemical and Biological Warfare in World War II. *Defense Analysis*. 1986. Vol. 2. No 2. P. 107–121.
6. Crane C.C. Chemical and Biological Warfare During the Korean War: Rhetoric and Reality. *Asian Perspective*. 2001. Vol. 25. No 3. P. 61–83.
7. UNGA Resolution 2603 (XXIV) (16 December 1969). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/645944?v=pdf> (дата звернення: 14.11.2024).
8. Claar M., Kovacevic D. Nowhere to hide: the use of chemical agents during the Vietnam War. *Nonproliferation Review*. 2022. Vol. 29. Issue 4–6. P. 219–242.
9. Phillips J. Soviet Chemical Warfare Operations in Asia. *Strategic Studies*. 1982. Vol. 5. Issue 3. P. 48–58.
10. Supotnitskiy M.V., Shilo N.I., Kovtun V.A. Chemical Weapons in the Iran-Iraq War (1980–1988). *Journal of NBC Protection Corps*. 2020. No 4 (2). P. 131–159.
11. Report of the mission dispatched by the Secretary-General to investigate allegations of the use of chemical weapons in the conflict between the Islamic Republic of Iran and Iraq : note / by the Secretary-General, 1988. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/48548?v=pdf> (дата звернення: 14.11.2024).

12. UNGA Resolution 2162B (XXI) (1966). URL: https://www.unoosa.org/pdf/gares/ARES_23_2453E.pdf (дата звернення: 14.11.2024).
13. UNGA Resolution 2454A (20 December 1968). URL: <http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/1968/78.pdf> (дата звернення: 14.11.2024).
14. UNGA Resolution 2603 (XXIV) (16 December 1969). URL: [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F2603\(XXIV\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F2603(XXIV)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False) (дата звернення: 14.11.2024).
15. Chemical and Bacteriological (Biological) Weapons and the Effects of Their Possible Use. New York: United Nations, 1969. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/577282?v=pdf> (дата звернення: 15.11.2024).
16. Draft Rules for the Limitation of the Dangers incurred by the Civilian Population in Time of War. ICRC, 1956. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/es/ihl-treaties/icrc-draft-rules-1956?activeTab> (дата звернення: 15.11.2024).
17. Conference of the Eighteen-Nation Committee on Disarmament. Verbatim Records. Geneva, 1965. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1626831/files/ENDC_PV-218-EN.pdf (дата звернення: 15.11.2024).
18. Trapp R. The Chemical Weapons Convention – multilateral instrument with a future. *The Chemical Weapons Convention: Implementation, challenges and opportunities*. Tokyo : United Nations University, 2006. P. 15–44.
19. Matoušek J. The Chemical Weapons Convention and the Role of Engineers and Scientists. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/74219> (дата звернення: 15.11.2024).
20. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text (дата звернення: 15.11.2024).
21. Нікіфоров І. Україна та Конвенція про заборону хімічної зброї. *Безпека та нерозповсюдження*. 2005. Вип 2 (8). С. 19–33.
22. Stock T. The Chemical Weapons Convention: Institutionalization and preparation for entry into force. SIPRI Yearbook : World Armaments and Disarmaments. URL: <https://www.sipri.org/yearbook/1994/17> (дата звернення: 15.11.2024).
23. The National Authority: some important issues to be addressed / T. Kurzidem, P. Radler, T. Stock, R. Sutherland. URL: <https://cwc.fas.org/document-archive/documents-by-date/1993-1996> (дата звернення: 15.11.2024).